

ФОРМУВАННЯ СЛОВОТВІРНОЇ СТРУКТУРИ ІМЕННИКІВ НА
ПОЗНАЧЕННЯ ВЧИНКІВ, АКТІВ ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ ЛЮДИНИ В НОВІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ XVII – XX СТ.СТ.

Оксана Максимець (Мелітополь, Україна)

У сучасній українській мові серед іменників із загальним словотвірним значенням “опредметнена дія” чітко виокремлюються слова на позначення вчинків, актів волевиявлення людини. Історія становлення та розвитку цих лексико-словотвірних типів і є предметом нашого дослідження.

Ключові слова: словотвір, іменник, предметнена дія, механізм творення, словотвірний тип.

In the modern Ukrainian language there are so called verbal nouns having behavior and will-expressing meaning. The history of establishment and development of these lexical and word-building types is the subject of our investigation.

Key words: verbal nouns, derivatology, meaning of process, mechanism of forming, word-formation type.

У сучасній українській мові значне місце посідає словотвірна категорія предметнених значень дієслівних предикатів, яка відбиває лише категорійне перетворення однієї частини мови в іншу. Дослідження лінгвальної природи українських іменників, а в їх межах – і девербативів зі значенням предметненої дії, процесу, стану – має в мовознавстві певну традицію.

У полі наукових розвідок перебували питання історії формування девербативних субстантивів [2: 1; 4: 1; 6: 2; 8: 298], вивчено окремі типи цих похідних [3: 115; 9: 57; 10: 1; 12: 1], їх семантичну та морфологічну валентність [7: 32], стилістичні функції [5: 1].

Останнім часом актуалізується дериваційний аспект вивчення згаданих похідних з огляду на високу продуктивність окремих словотвірних типів і моделей віддієслівних іменників у сучасній українській мові, зокрема девербативів із граматичним значенням предметності. Увагу вчених привертає насамперед словотвірний статус розгляданих похідних, їхня дериваційна

будова. Дослідження словотвірної структури віддієслівних іменників сучасної української літературної мови як мікросистеми взаємозалежних елементів, що склалася у процесі еволюції мови, має значний теоретико-пізнавальний і практичний інтерес.

Іменники із загальним словотвірним значенням предметної дії утворюють систему словотвірних типів із певними частковими словотвірними значеннями. Серед них виокремлюються девербативи на позначення вчинків, актів волевиявлення людини. Загалом в українському мовознавстві ще немає синтезуючої праці, у якій би аналізувалися згадані деривати. Визначення системи відповідних словотвірних типів, здійснення опису історії функціонування кожного форманта, його продуктивності, функціонально-семантична дистрибуція й є завданням нашого дослідження.

Одним із складників системи іменників на позначення вчинків, актів волевиявлення людини є девербативи, утворені за допомогою суфікса **-нн(я)**. Такі утворення фіксуються писемними пам'ятками нової української мови з кінця XIX ст., наприклад: *гордовання* (Лев 155), *гонорування* (Тимч 28), *бреханье* (Голов 373), *ошукання* (УміСп 546), *вибріхування* (600), *хвастанье* (1083), *бришкання* (Гр I 100) “чванство”, *лінування* (II 369), *пищання* (III 155) “гордість”, *величання* (Яв 69) “чванство”, *бравування* (СУМ I 225), *ледарювання* (IV 466), *обманювання* (V 534), *храбрування* (XI 136), *шахраювання* (XI 423) тощо.

Обстежені джерела кінця XVII – XVIII ст. дають підстави твердити, що суфікс **-ств(о)** в утворенні іменників на позначення вчинків людини був дещо продуктивнішим, наприклад: *Насилство и гвалтъ въ вѣрѣ и набоженств чинити* (МатТим I 1621 469), *Былъ [Александръ цесарь грецкій] былъ плюгавыхъ и спросныхъ обычаевъ, обжирства, пянства* (1656-1771 8), *Михаиль гоиностю своею видирства и лакомства переходыль Никифора* (1656-1771 357) “грабіжництво”, *Тое забойство сталося зъ воли царя Давида* (1656-1771 257), *Отець кламства Сатанаиль* (1656-1771 365) “брехня”, *Кгда (б) то нд ошука(н)ство мощ(ь)но (б) и нагу ходит(ь)* (Зин 64), *Еднак и ндчд(ст)ног на*

свѣтъ г (ст) рѣмгсло: мгновитг мистро(в)ство або тг (ж) катовство (67), а гго врагъ к всякому навчагт шалг(н)ству (75), Пргто от запо(и)ства хоч мало повстягнисѣ: а робити що робии о(т)то(л) нг лѣнисѣ (87). Як свідчать дані лексикографічних праць кінця ХІХ – початку ХХ ст., обсяг цієї групи в зазначений період значно не збільшується, наприклад: *відступство* (ЛексФр 37), *блудство* (Гр I 76). У першій половині ХХ ст. творення таких похідних дещо активізується. Так, “Українсько-російський словник” за ред. І.Кириченка містить 6 новотворів, що належать до цього ЛСТ: *грубіянство* (К I 366), *злодійство* (II 234), *палійство* (207), *повстанство* (507), *убивство* (VI 140), *шахрайство* (477). У другій половині ХХ ст. деривати зазначеного типу продовжують функціонувати, проте обстежені джерела не фіксують стрімкого зростання їх чисельності. Так, “Словник української мови” в 11-ти томах містить 14 таких утворень, 2 з яких реєструються вперше, наприклад: *хуліганство* (СУМ XI 172), *шулерство* (560).

Суфікс **-ств-** характеризується високим ступенем функціональної активності, широким вжитком, що дає підстави віднести його до ядра конститuentів поля [1: 106].

Порівняно із семантично та функціонально співвідносними девербативами на **-нн(я)** похідні розгляданого типу є не лише виразниками опредметненої дії – формант **-ств(о)** виконує й роль кваліфікатора, актуалізуючи значення сукупності дій.

Поступово розширювалося коло нульсуфіксальних іменників жіночого роду, що є назвами результатів проявів волі людини, її вчинків, наприклад: *[Протопопа нѣжинскій Симеонъ] змову мѣлъ зъ нѣкоторими о здоровя гетманское* (МатТим I 327) “таємний зговір”, *Намову и постановеньє учинити* (1597-1599 I 461), *чимъ далей, то барзѣ тая покуса розмножалася* (1656-1771 II 156), *учинити управу и в убытках сатисфакцію* (ДДГ 1722 268), *нѣ прибули на ро(с)праву в полковую Полтавскую канцлярію* (ПЛ1742 98). Кількість їх дещо зростає протягом ХІХ ст. Так, “Словник...” Ф.Пискунова містить 3 іменники зазначеного типу: *підмова* (Писк 88), *помста* (93), *вивага* “рятування” (127). У

“Малоруско - німецькому словарі” Є.Желехівського і С.Недільського подано 8 таких утворень, зокрема: *вимога* (Ж 79), *відплата* (101), *заборона* (231), *оборона* (546). У “Словник української мови” Я.Ф.Головацького (1856) зафіксовано 3 деривати, що належать до розгляданого ЛСТ: *гроза* (Голов 492) “погрожування”, *злуда* (601) “обман”.

Чисельність іменників аналізованого ЛСТ продовжує зростати в кінці XIX – на початку XX ст.: *загроза* (ЛексФр 75), *перемога* (163), *віддяка* (УміСп 105), *підмана* (685), *покуса* (710) “замах”, *поруга* (739), *зомства* (Яв 311) “помста”, *відборона* (Гр I 204), *відмова* (220), *заслона* (II 97) “захист”, *згода* (139), *змога* (167), *кривда* (303), *намова* (504), *обмова* (III 19), *оборона* (21), *погроза* (236), *подяка* (248), *помста* (300), *розрада* (IV 54) “незгода”, *страта* (213), *умова* (IV 339). Кілька новотворів зазначеного типу зафіксовано і у джерелах першої половини XX ст., наприклад: *відборона* (К I 218), *непокора* (II 723), *розплата* (V 162), *омана* (III 122) “обман”, *покара* (IV 58), *попора* (71), *пощада* (303), *ухвала* (VI 255). Протягом другої половини XX ст. кількісний склад іменників цього ЛСТ залишається практично незмінним. Так, “Словник української мови” в 11-ти томах містить 23 деривати зазначеного типу, однак усі ці утворення реєструвалися в обстежених джерелах попередніх періодів.

Також нульсуфіксальні утворення чоловічого роду на позначення вчинків людини виявили певну стійкість в історії української мови. Окремі давньоруські іменники вийшли з ужитку, але більшість збереглася, служачи моделлю для нових девербативів. В обстежених джерелах кінця XVII – XVIII ст. такі девербативи були не поодинокими: *въ проискахъ воинскихъ находились* (ЗМТ 177), *зра/д/у и по/д/ступъ* (47), *не имѣтъ умишлять отмщенія и подлоговъ* (КГ 93), *И въ томъ побою отць городничии тысячу таятовъ имъ ручиль* (ДНРМ 1719 98), *Згорѣло дворовъ 170 зъ великимъ купчиновъ иноземнихъ убиткомъ отъ огня и розхвату* (МатТим I 1717-1734 289), *Даль вязни на окупъ* (1656-1771), *учинил розискъ* (ДДГ 1711 48). Менш активним є процес творення іменників зазначеного типу в сучасній мові. В обстежених джерелах відповідного періоду виявлено лише окремі новотвори,

наприклад: *визвол* (Ж 75), *захватъ* (Голов 584), *підкуп* (УміСп 684), *приступ* (801) “штурм”, *вибрик* (Гр I 147), *замах* (II 63), *захист* (II 113), *переступ* (III 139) “злочин”, *прислух* (439) “підслуховування”.

Обстежені джерела кінця XVII – XVIII ст. фіксуються невелику кількість іменників на позначення вчинків, актів волевиявлення людини, які продукуються за допомогою суфікса *-енн(я)*, наприклад: *Заборонене и незносни утрапленя* (МатТим I 1646 257), *Примушенне волнихъ народовъ подъ послушенство* (1656-1771 I 228), *вызволене вязневъ* (II37), *Не хотѣль живѣ быти по выгубленю люду своего* (1696-1771 I 134), *дерзостное замишленіе* (ДНРМ 1715 81), *намѣрдніг свог имѣл* (ДДГ 1719 169), *контровг рсуючи за пограблѣннѣ сусѣда гго мною* (ДДГ 51), *носили утиски и встатног разордніг* (55), “Чи не вы зъ повеленія пана сотникового до такой шкоди Вискварку приправили?” (ДНРМ 1709 36), *за позволеніемъ отца уставника* (ДНРМ 1719 99), *по гго вѣрднію подписался* (ДДГ 1725 180). Дещо зростає кількість таких утворень протягом XIX ст., наприклад: *прагненье* (Б-Н 296), *упевненье* (365), *воленіе* “бажання” (83), *граблене* (Ж 156), *донесене* (197), *завірене* (235), *краджене* (374), *розграблене* (816), *стверджене* (917), *захоплення* (ЛекФр 83), *рішення* (206), *смирення* (223), *упокорення* (244), *нищення* (Тимч 85). За даними загальномовних словників, протягом XX ст. цей лексико-словотвірний тип не набув високої продуктивності: *запевнення* (УміСп 247), *знищення* (Гр II 174), *нівечення* (565), *осягнення* (III 74) “досягнення”, *пересвідчення* (136), *видвигнення* “визволення з полону” (Яв 79), *викрадення* (85), *доводження* (Саб 97), *затвердження* (СУМ III 343), *перечення* (VI 318), *підтвердження* (513).

Кілька іменників, що є назвами вчинків, особливостей поведінки людини творяться за допомогою суфікса *-н(я)*, наприклад: *Людские збродни судили* (МатТим 1656-1771 I 302) “злочини”, *ошукня* (Б-Н 268) “обман”, *хвальня* (Писк 38), *хвастовня* (Лев 173), *плутня* (Гр III 198) “шахрайство”, *крутня* (СУМ IV 377) “нечесне поводження, шахрайство, ошуканство”.

Девербативи з суфіксом **-н-я** мають розмовний просторічний характер з негативним відтінком. У сполученні з дієсловами, більшість яких має виразний розмовний характер, цей формант продукує деривати зниженого плану [1: 107].

Протягом XVIII – початку XX ст. суфікс **-нин-а** теж продукує кілька утворень, що є назвами вчинків людей, наприклад: *Обачивши Іаковъ ошуканину* «обман» *свою, скорбѣ ль на Лавана* (МатТим 1656-1771 II 78), *бештанина* (Ж 25) ”лайка, дорікання”, *різанина* (УміСп 312) “бійка”, *гризанина* (Гр I 326) “лайка”, *хапанина* (IV 386) “хабарство постійне”, *чубанина* (474) “бійка”, *шарпанина* (486) “крадіжка”, *бреханина* (Яв 51).

Іменники із суфіксом **-нин-а** вносять у вислів певну емоційність. Віддієслівні іменники з цим суфіксом інтенсивніше відтіняють активну тривалість чинності та її повторність [11: 165].

Кілька іменників, що є назвами вчинків людей маємо і з суфіксом **-ок**. Нечисленні похідні, що належать до цього лексико-словотвірного типу, характеризують переважно сферу етичних взаємин між людьми, меншою мірою репрезентують волюнтативну сферу: *Порату(и) мѣнѣ въ пригодѣ , а в добром разѣнѣ потрѣбуѣмъ ратунку* (Зин 241); *бунтовничий поступокъ* (ДНРМ 83 1715); *же признался мужъ ей в хатѣ пред ними до того богомарзского з невѣсткою своею учинку* (82 1715), *Носилъ на челѣ своемъ выступки священническіе* (МатТим 1658-1771 I 157), *упадок* (Б-Н 365) « проступок», *грабунок* (УміСп 289), *порятунок* (309), *примирок* (641), *засилок* (Гр II 94) “допомога, підтримка”, *битунок* (Он I 53) “бійка”.

Частина похідних, що належать до зазначеного лексико-словотвірного типу, у сучасній українській мові перейшла до пасивного шару лексики, інша продовжує перебувати в активному вжитку. ЛСГ є непродуктивним.

Отже, протягом XVIII – XIX ст. за допомогою суфіксів **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-Ø**, **-ств(о)** від дієслів активно творяться іменники на позначення вчинків, волевиявлень людини (*брехання, крадження, нищення, викрадення, обман, погром, помста, змова, ошуканство, катовство*). Протягом наступних періодів розвитку сучасної української мови кількість таких дериватів істотно не

збільшується. Як свідчать обстежені джерела, спостерігається певна дистрибуція за стилями утворень згаданого семантичного типу. Так, девербативи на **-нн(я)**, **-енн(я)**, **-Ø** є стилістично універсальними, а іменники на **-ств(о)** – функціонують переважно в розмовному мовленні та мові художньої літератури.

Значно рідше протягом XVIII – XIX ст. для творення девербативів, що є назвами вчинків людей, використовуються суфікси **-н(я)**, **-нин(а)**, **-ок** (*ошукня, хвастовня, ошуканина, грабунок, порятунок*). Ці суфікси відзначалися певною продуктивністю у другій половині XIX ст., але в подальші періоди розвитку сучасної української мови активність відповідних формантів занепадає. Слід відзначити, що у XX ст. окремі з розгляданих утворень були витіснені на периферію мовної системи або й узагалі вийшли з ужитку. За нашими спостереженнями, девербативи на **-н(я)**, **-нин(а)**, **-ок** використовуються переважно в розмовному та художньому мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 211 с.
2. Булатова Л.Н. Отглагольные существительные на -нье, -тье в русских говорах // Труды Института языкознания АН СССР. – М., 1957. – Т. VII. – 416 с.
3. Вовк А. Дієслівні іменники жіночого роду з наростком -к- в зіставленні з іншими дієслівними іменниками // Збірник секції граматики української мови. – Кн.І. – К., 1930. – С.115-116.
4. Гумецька Л.Л. Нариси словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
5. Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір. Синонімія. Стилїстика. – К.: Наукова думка, 1982. – 170 с.
6. Ковалик І.І. Особливості іменникового словотвору східнослов'янської мовної групи // Питання слов'янського мовознавства. – Львів, 1963. – Кн.9. – С. 3-17.

7. Кравченко М.В. Семантична і морфонологічна валентність словотворчих одиниць у системі віддієслівних дериватів // Мовознавство. – 1988. – №1. – С. 32-37.
8. Крымский А. О малорусскихъ отглагольныхъ существительныхъ на -енне и -інне // Юбилейный сб. в честь В.Ф.Миллера. – М., 1900. – С. 298-304.
9. Наконечний М.Ф. Розмаїтність форм – багатство мови // Мовознавство. – 1967. – №2. – С. 57-65.
10. Ращинская Г.Н. Отглагольные имена существительные на -ння, -ення (-иння), -ття в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол.наук. – Львов, 1968. – 21 с.
11. Смеречинський С. Віддієслівні іменники та їхні особливості в українській мові // Нариси з української синтакси. – Мюнхен, 1900. – С.165-187.
12. Токарь В.П. Из истории суффиксов в украинском языке (суффиксы -к-а, -ик, -ок): Автореф. дис... канд. филол. наук. – Днепропетровск., 1955. – 15 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- Б-Н** Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підготував до видання В.В.Німчук. – К.: Наукова думка, 1966. – 424с.
- Голов** Головацький Я.Ф. Словник української мови / Науковий збірник музею української культури у Свиднику, 1982. – №10. – С.311- 612.
- Гр** Словарь української мови: В 4 т. / Зібран. ред. журн. “Киев. старина”. Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907-1909.
- ДДГ** Ділова документація Гетьманщини XVIIIст – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.
- ДНРМ** Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К.: Наукова думка. – 1976. – 415с.
- Ж** Малорусско-немецкий словарь: В 2т. – Львів, 1886. – 1117с.
- Зин** Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. – К.: Наукова думка, 1971. – 387с.

- ЗМТ Записки Матвея Титловского 1620-1621 // Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Сост. Самоиль Величко. – К. , 1864.
- К Українсько-російський словник: У 6 т. / За заг. Ред. І.Кириченка. – К.: Наукова думка, 1953-1963.
- КГ Комиссія Гадяцькая року 1658 // Летопись событий в Юго-Западной России в XVII вѣкѣ / Сост. Самоиль Величко. – К. , 1864. – с. 85-106.
- Лев Опыт русско-украинского Словаря / Составил Мих. Левченко. – Кієвъ, 1879. – 190 с.
- ЛексФр. Лексика поетичних творів Івана Франка: Меточні вказівки з розвитку лексики / Укладачі: І.І.Ковалик, І.Й.Ощипко, Л.І.Полюга. – Львів: ЛГУ, 1990. —264с.
- МатТим Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст. : Підготували до видання В.В.Німчук та І.І.Лиса: В 2т. – Київ – Нью-Йорк, 2003
- Он Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2ч. – К.: Наукова думка, 1984. – 495 с.
- Писк Словникъ: Живої народнеї, письменної і актової мови руськихъ югівщанъ Російської і Австрійсько-Вендерської цесарії / Составил Фортунать Пискуновъ. – Кієвъ, 1882. – 310 с.
- ПЛ Приватні листи XVIIIст./ Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.,1987. – 173с.
- СУМ Словник української мови: В 11т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
- Тимч Русско-малоросійській словарь. – К., 1897.
- Ум і Сп Уманець М., Спилка А. Русско-украинській словарь. – Берлін, 1924. – 1149
- Яв Яворницький Д.І. Словник української мови. – Катеринослав: Слово, 1920.- Т.1. – 412с.
- Оксана Максимець – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Таврійського державного агротехнологічного університету.

Наукові інтереси: словотвір: напрями, аспекти дослідження